

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 2-3 / 9-26
Originalni naučni rad
Priljeno: 2. novembra 2020. godine
Prihvaćeno: 15. decembra 2020. godine
DOI: 10.47152/ziksi2020231
UDK: 364-786:343.261-052(497.1)

POTREBE I IZAZOVI BIVŠIH OSUĐENIH LICA U PROCESU RESOCIJALIZACIJE I REINTEGRACIJE – iskustva udruženja građana „Posle kiše“ iz Kragujevca

Uroš Đorović*
Jelena Matošević*
Luka Milošević*
Marija Nikolić*
Vera Romanov*

Brojne studije, sprovedene u različitim zemljama, ukazuju na probleme sa kojima se suočavaju osobe koje su napustile kazneno-popravni sistem – dobijanje lične dokumentacije, pronalaženje posla, stigmatizacija, itd. Cilj ovog rada predstavlja podizanje svesti o životu bivših osuđenih lica u Srbiji, kroz mapiranje izazova sa kojima se ona suočavaju nakon izdržane kazne. Rad predstavlja šest identifikovanih tema koje reflektuju najveće teškoće sa kojima se učenici istraživanja susreću, a tiču se: odnosa prema društvu i državi, odnosa prema radu i poslodavcima, odnosa prema socijalnom okruženju i odnosa prema sebi. U diskusiji su ponuđena tumačenja i predlozi za poboljšanje

* Student IV godine na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
E-mail: uros.pab97@gmail.com

* Studentkinja IV godine na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
E-mail: jelenamatošević989@gmail.com

* Student IV godine na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
E-mail: luka.m1997@gmail.com

* Studentkinja IV godine na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
E-mail: mnikolic976@gmail.com

* Studentkinja IV godine na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
E-mail: veraveki.romanov@gmail.com

postpenalne podrške bivšim osuđenim licima, sa naglaskom na informisanju, destigmatizaciji i institucionalnoj podršci.

KLJUČNE REČI: bivša osuđena lica /resocijalizacija / postpenalna podrška / lična perspektiva / stigmatizacija

UVOD

Srbija beleži približno 35.000 osuda u toku godine, od čega prosečno 26 do 36 procenata rezultuje izvršenjem zatvorske kazne. Drugim rečima, oko 10.000 ljudi godišnje bude osuđeno na kaznu zatvora (Republički zavod za statistiku, 2015). Isti broj svake godine čeka odlazak u zatvor dok su u samim zatvorima kapaciteti u potpunosti popunjeni. Takva prenaseljenost dodatno otežava izdržavanje zatvorske kazne (Nikolić, 2008: 256).

Teškoće sa kojima se osuđenici suočavaju ne završavaju se nakon izdržane kazne. Naime, nedostatak jasno definisanih i praktično ostvarivih programa postpenalne pomoći u zakonu umanjuje mogućnost adekvatne resocijalizacije osoba koje napuštaju kazneno-popravne institucije (Chin, Dandurand, 2012: 4). Programi podrške najčešće se sprovode na dobrovoljnoj bazi, pri čemu nije precizno definisan odnos između mentora i korisnika programa. Takođe, sistematska, konzistentna evidencija o efikasnosti programa ne postoji. Navedeni faktori dovode do teškoća prilikom osmišljavanja i praktičnog sprovođenja efikasnih programa pružanja postpenalne pomoći. Teškoće u resocijalizaciji mogu se povezati sa visokom stopom recidivizma (60-70%) (Srnić, Kovačević, Nikolić, 2014: 5), koja posledično doprinosi prenaseljenosti u zatvorima (Srnić, Kovačević, Nikolić, 2014: 14).

U periodu od pedesetih, pa sve do devedesetih godina dvadesetog veka, glavna uloga zakona koji su se odnosili na ophođenje prema osuđenim licima bila je sankcionisanje kriminalnog ponašanja. Preciznije, postojeći formalni okviri naglašavali su posledice, a ne proces promene i pripreme osuđenih lica za otpust. Tek 2014. godine, na snagu stupaju dva nova zakona koja napominju važnost kontakta osuđenika sa porodicom i ustanovama socijalne zaštite, i uvode pojam postpenalne podrške (Vasiljević- Prodanović, 2015). To su *Zakon o izvršenju krivičnih sankcija i Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera* (Službeni glasnik RS, br. 55/2014 i 35/2019). Prema Zakonu o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, postpenalna podrška definiše se kao pružanje pomoći prilikom pronalaženja smeštaja i ishrane, ostvarivanje prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu, davanje saveta u cilju usklađivanja porodičnih odnosa, pronalaženje zaposlenja, novčana podrška i slično (*Službeni glasnik RS, br. 55/2014 i 35/2019*).

Tokom i nakon boravka u zatvoru vrši se resocijalizacija prestupnika, kojom se postiže uspešnija reintegracija, odnosno ponovno uključivanje bivšeg prestupnika u društvo. Uspešna resocijalizacija dovodi do smanjenog recidivizma, što direktno dovodi do smanjenja broja lica koja se u datom trenutku nalaze na izdržavanju kazne

zatvora. (Griffiths, Dandurand, Murdoch, 2007:16; Duwe, 2017: 21; Wright, Cesar, 2013: 378). Kako bi se ovo postiglo neophodno je razumeti sa kakvim se praktičnim problemima i izazovima suočavaju bivši prestupnici, na koji način su tretirani od strane institucija i društva, i koje su njihove potrebe.

1. ASPEKTI USPEŠNE RESOCIJALIZACIJE OSUĐENIH LICA

Resocijalizacija se definiše kao proces u okviru koga se individue, čije se ponašanje posmatra kao devijantno u odnosu na norme dominantnih institucija, podučavaju i osposobljavaju da menjaju vrednosti, stavove i sposobnosti tako da funkcionišu u skladu sa normama tog društva (Kennedy, Daniel, Kerber, 1973: 4). Ova definicija se naročito odnosi na resocijalizaciju prekršilaca zakona.

Istraživanja sprovedena na teritoriji Sjedinjenih Američkih Država ukazuju na to da bivši osuđenici nailaze na velike teškoće prilikom potrage za novim poslom (Visher, Debus-Sherrill, Yahner, 2010: 701). Pored ekonomske sigurnosti, posao pruža i stabilno socijalno okruženje, koje zajedno sa ekonomskim benefitima i sigurnošću značajno doprinosi prevenciji recidiva. Kako isti izvori sugerišu, dve trećine osuđenika je pre odlaska u zatvor imalo radno mesto, premda se pokazalo da su njihove radne kompetencije, dužina staža i nivo obrazovanja ispodprosečni u odnosu na neprestupničku populaciju. Čak i kada uspeju da pronađu posao, neretko se dešava da budu plaćeni manje nego osobe sa identičnim kompetencijama i bez policijskog dosijea. Okruženje i bolesti zavisnosti, poput alkoholizma, mogu proizvesti dodatne probleme za bivšeg prestupnika koji je neposredno nakon izdržane kazne zatvora pristupio tržištu rada (Unit, 2002: 63). Savremena istraživanja sa aktuelnom tematikom bave se faktorima koji, kako nakon povratka iz zatvora, tako i tokom boravka u njemu, mogu da povećaju poslovni prosperitet prestupnika (Visher, Debus-Sherrill, Yahner, 2011: 705).

Pored izučavanja ugrožavajućih faktora, konkretne akcije za pružanje pomoći od ključnog su značaja za uspešnu resocijalizaciju bivših osuđenika. Prilikom traženja posla važno je da se bivši prestupnik predstavi kao uzoran građanin i radnik. Na to je ukazalo istraživanje u kojem su i predloženi koraci kojim bi se navedeno postiglo: 1) prikrivanje nepoželjnih informacija o sebi i iskazivanje kajanja; 2) kreiranje stila oblačenja, govora i gestova koji odudaraju od stereotipa; 3) raspitivanje o normama i kulturi radnog mesta; 4) pribranosť u slučaju odbijanja, zadržavanje samopouzdanja (Halushka, 2016: 89). Ovo istraživanje sugeriše da je na samom razgovoru za posao konkretni nastup bivšeg osuđenika jedan od najrelevantnijih faktora, i da bi treninzi koji taj nastup pospešuju mogli biti efikasni.

Dobri porodični odnosi veoma su važan faktor u procesu reintegracije osuđenika (Visher, Travis, 2003: 102; Sapouna, Bisset, Conlong, 2011: 95; Naser, La Vigne, 2006: 103; Spjeldnes et al., 2012: 139). Porodica je tu da pruži emotivnu i finansijsku podršku bivšim osuđenimcima. Pokazano je da osobe koje su bile u kontaktu sa porodicom i prijateljima tokom izdržavanja zatvorske kazne imaju bolje šanse za uspeh pri izlasku i da kod njih postoji manji rizik od recidivizma (Visher, Travis,

2003: 94). Bivšim osuđennicima potrebno je prihvatanje od strane porodice kao i podsticaj da budu bolji. Porodica je tu da ih odvraća od upotrebe narkotika, što je najčešći put do zatvora, kao i da olakša fizičke i psihološke izazove. Osim emotivne podrške bivšim osuđennicima potrebno je i mesto za stanovanje. Osuđenici koji su se vratili da žive sa porodicom imaju manje šanse da prekrše uslovnu kaznu (Brunton-Smith, McCarthy, 2017: 479). Osobe koje imaju podršku porodice osećaju veću potrebu da se oduže i da dokažu da neće krenuti stopama iz prošlosti. Takođe, vraćanje u svoju porodičnu ulogu, na primer bračnog partnera, pomaže bivšim osuđennicima da se klone kriminala i drže određene rutine. Oni koji nemaju podršku porodice mogu da uspeju uz pomoć bliskih prijatelja ili grupa podrške (Visher, Travis, 2003: 98), kao i formiranjem veza sa novim prijateljima koji su dobri uzori (Davis, Bahr, Ward, 2013: 456).

Prijatelji mogu imati i negativan i pozitivan uticaj u zavisnosti od toga da li poštuju zakon. Mnogi osuđenici kao razlog povratka u zatvor navode vraćanje starom društvu i načinu života (Solomon, 2001: 3). Ukoliko su im dostupni narkotici ili alkohol, putem kontakta sa starim društvom koje je takođe uključeno u nezakonite radnje, veće su šanse recidiva u bolesti zavisnosti (Boman, Mowen, 2017: 764). Prema tome, mnogi bivši osuđenici moraju da se odreknu starog društva kako se ne bi vratili starim navikama. Ni porodica ne mora uvek da ima pozitivan uticaj. Osuđenici često kao jedan od razloga činjenja krivičnih dela navode disfunkcionalnu porodicu i oca koji nije bio prisutan (Perdomo, Sultán, 2015: 22).

Jedan od ključnih faktora uspešne resocijalizacije, koji se izdvojio u istraživanjima, jeste način na koji osuđenici doživljavaju sebe. U istraživanju sprovedenom u Izrealu (Vignansky, Addad, Himi, 2018: 342), uočena je promena u samopercepciji pre, tokom i nakon boravka u zatvoru. Pre boravka ispitanici su doživljavali sebe kao osobe čiji život nema značaja, bez jasnih ciljeva, zbunjene i bez bilo kakvih pozitivnih smernica, koje nemaju kontrolu nad svojim izborima, a ni sposobnosti da promene stvari koje im se dešavaju. Tokom boravka izdvajaju se osobe koje zatvor posmatraju kao priliku za rad na sebi i promenu. Takve osobe učestvuju u aktivnostima koje su im dostupne (npr. fizički posao, učenje zanata, školovanje ili učestvovanje u terapeutskim grupama). Oni počinju da preispituju svoje životne ciljeve i da shvataju da imaju više kontrole nad sopstvenim životom nego što su mislili pre nego što su bili zatvoreni (Vignansky, Addad, Himi, 2018: 351). Nakon izlaska, pomenute osobe uspešnije su u reintegraciji. Moguće objašnjenje takvih rezultata je da na samopercepciju utiču veštine i nivo obrazovanja koje ispitanici poseduju. U skladu sa tim, ukoliko smatraju da imaju veštine koje su im potrebne za rad na određenom poslu, biće u manjem iskušenju da se vrate nezakonitom delovanju. Rezultat dejstva ovih faktora su povećana motivacija za izgradnju bolje budućnosti praćena postavljanjem realističnih ciljeva i većom istrajnošću uprkos težini zadataka, kao i osećanje veće odgovornosti za svoje postupke (Vignansky, Addad, Himi, 2018: 339; Graffam, Shinkfield, Hardcastle, 2008: 14).

U ovom periodu takođe se može javiti i auto-stigmatizacija. Stigma predstavlja pridavanje oznake određenoj grupi ljudi ili pojedincu, stereotipizaciju, separaciju i gubljenje društvenog statusa (Link, Phelan, 2001: 363). Mogu se razlikovati dve

vrste stigme, javna i auto-stigma. Javnu stigmatizaciju vrše moćne grupe poput društva ili vlade (Link, Phelan, 2001: 363), dok auto-stigmatizaciju vrše pojedinci internalizacijom tih uverenja protiv sebe (Mak, Cheung, 2010: 267). Auto-stigmatizacija može imati tri efekta: na kogniciju, afekat i ponašanje (Mak, Cheung, 2010: 267). Uticaj na kogniciju ogleda se u uverenju o sopstvenoj manjoj vrednosti u odnosu na ljude koji nisu bili u zatvoru. Takođe se ogleda i u povećanoj sumnji u to kako ih drugi opažaju, npr. čak i tokom interakcije sa ljudima koji nisu znali za njihov kriminalni dosije ispitanici su verovali da će ih drugi obezvređiti (Chui, Chang, 2013: 679). Uticaj na afekat ogleda se u sramoti i stidu oko identifikacije kao bivšeg osuđenika ili rehabilitovane osobe (Chui, Chang, 2013: 681). Takođe se javlja i strah da će se saznati za njihovu prošlost. Uprkos tome, bivši osuđenici ne izbegavaju socijalne interakcije, već su samo obazriviji (Chui, Cheng, 2013, 675).

Najopsežnija studija sa područja Srbije o potrebama osuđenih lica nakon izlaska iz zatvora, značajna za ovo istraživanje, je *Život posle zatvora* (Srnić, Kovačević, Nikolić, 2014). Relevantni nalazi su da postoji nedostatak postpenalne podrške nakon izdržane kazne kao i nedovoljna informisanost o tome kome se mogu obratiti nakon izlaska iz kazneno-popravne ustanove. Pored toga, sugerise se da 70% osuđenika ne očekuje da će im država pomoći, 60% nije upoznato sa zakonima, a 56.7% smatra da će biti diskriminirani i da će naići na nerazumevanje. Povratnici govore i o negativnim iskustvima sa državnim institucijama i problemima pri zapošljavanju. Osuđenici izveštavaju o tome da im podrška porodice i bliskih osoba najviše znači, a da smatraju da su najveći problemi nemogućnost pronalaska posla, nedostatak finansija i nerazumevanje od strane okoline i diskriminacija (Srnić, Kovačević, Nikolić, 2014: 32-45).

2. AKTUELNO ISTRAŽIVANJE

Aktuelno istraživanje bavi se problemom resocijalizacije bivših osuđenika, odnosno ljudi koji su izdržali zatvorsku kaznu, i to kroz razumevanje njihovih iskustava nakon izlaska iz zatvora, problema sa kojima se suočavaju i potreba koje imaju. S obzirom da prethodne studije pokazuju da se u Srbiji javlja dvostruko veći broj osuđenika nego u drugim evropskim zemljama (Srnić, Kovačević, Nikolić, 2014: 5) i da je postpenalna zaštita u Srbiji nedovoljno aktualizovana, jedna od ideja aktuelnog istraživanja je i ukazivanje na važnost samog postojanja ovakvog vida podrške u zemlji. Pored apelovanja na konkretne i formalne aspekte promene tretanja bivših osuđenika, aktuelno istraživanje ima za cilj i da pruži okvir za razumevanje psihološkog procesa promene osoba nakon izlaska iz zatvora, kroz razumevanje njihovih iskustava posle zatvora.

Specifičnost aktuelnog istraživanja u odnosu na studiju *Život posle zatvora* je što je u potpunosti kvalitativna i što su učesnici u istraživanju intervjuisani nakon izdržane kazne, za vreme procesa reintegracije u zajednicu, a ne tokom boravka u zatvoru, što omogućava direktan uvid u aktuelne probleme i teškoće.

U aktuelnom istraživanju autori nastoje da se distanciraju od kategorizacije i esencijalizacije ove grupe ljudi kao „kriminalaca”, i zajedno sa njima mapiraju polje aktuelnih potreba i mogućih promena u cilju opšteg boljitka u društvu – smanjenje stope kriminala i adekvatni, dostojanstveni uslovi života za sve građane. Ovakav stav autori zauzimaju isključivo u odnosu na one bivše prestupnike koji su voljni da prestanu sa vršenjem krivičnih dela i otpočnu drugačiji život, odnosno, smatraju da je uspešna reintegracija put ka pozitivnoj promeni.

2.1. Metod

U aktuelnom istraživanju autori su se koristili kvalitativnim metodološkim pristupom u cilju dubljeg razumevanja i opisa doživljaja procesa reintegracije bivših prestupnika u društvu. Konkretno, sprovedeno je etnografsko istraživanje sa jednom grupom bivših osuđenika koji su osnovali udruženje kako bi jedni druge podržavali u procesu reintegracije. Takav metodološki pristup omogućava ne samo dubinski uvid u probleme bivših osuđenika iz njihove perspektive, već mapira i one procese sistema podrške koji su ovoj grupi potrebni kako bi izbegli povratak u nezakonito delovanje ili kriminal, što je za mnoge od njih najpristupačnija opcija nakon izlaska iz zatvora.

2.1.1. Učesnici i proces istraživanja

Autori su potražili informacije o ciljnoj populaciji obraćajući se većem broju relevantnih subjekata, a jedini odziv došao je iz Kragujevca. Uz pomoć i posredovanje od strane jednog specijalnog pedagoga, autori su stupili u kontakt sa članovima nevladine organizacije *Posle kiše*. Ovo udruženje, sačinjeno od bivših osuđenika, neposredno nakon osnivanja okupilo je oko 700 članova, a njegov cilj je pomaganje i pružanje podrške novim članovima koji prolaze kroz suočavanje sa onim što donosi identitet bivšeg osuđenika. Radi se o veoma kohezivnoj i kolegijalnoj grupi ljudi koja obavlja brojne aktivnosti, angažujući se u radu u jednoj pekari, renoviranju i uređivanju parka, osmišljavanju novih projekata i konstantnom traženju novih poslova. Usled toga, među njima se formiraju prijateljstva, a stremljenje ka istom cilju očvršćuje grupni identitet i njihovu odlučnost da se uspešno resocijalizuju. Ovakva atmosfera, kao i njihova istrajnost oponira stereotipima o populaciji osuđenika. U istraživanju je učestvovalo pet članova udruženja, ujedno stanovnika grada Kragujevca. Među njima su jedna žena (V.S., 43 godine) i četiri muškarca (S.S., 47; M.P., 43; M.A., 44; V.K., 46). U zatvoru su proveli najmanje tri, a najviše 10 godina, a troje od njih bili su povratnici. Od izlaska iz zatvora prošlo je najmanje mesec dana, a najviše četiri godine.

Autori su na terenu proveli tri dana, od kojih je prvi protekao u intervjuisanju, a naredni dani u posmatranju navedenih aktivnosti učesnika članova udruženja. Autori su imali prilike da posete pekaru u kojoj ispitanici rade i da zajedno sa njima obidu Eko park koji njihovi sagovornici uređuju uz nadoknadu u dogovoru sa upravom grada Kragujevca. Autori su ostvarili uspešnu komunikaciju sa

ispitanicima. To se moglo videti kako u formalnom razgovoru, tako i u neformalnoj komunikaciji.

Kroz razgovor sa ispitanicima, omogućeno je mapiranje ključnih problema nakon napuštanja ustanove za izvršenje krivičnih sankcija. Istraživanje je omogućilo ostvarivanje uvida u to na koji način stigma i stereotipi dovode do konstruisanja kolektivnog identiteta bivših osuđenika i zanemarivanja njihovih ličnosti i dotadašnjih života. Često su sami izvodili zaključke o ličnim promenama, ne uzdržavajući se da podela doživljaje zatvorskog okruženja i posledice neminovne transformacije ličnosti. Istraživanje čiji su rezultati predstavljeni u ovom radu omogućilo je uvid u opšte i hronične teškoće pripadnika ove populacije, istovremeno rasvetljajući psihološke, unutrašnje sadržaje učesnika, ukazujući na to da nakon izdržane kazne, zatvor nastavlja da živi u njima. Istraživanje je doprinelo boljem razumevanju kako realnih zajedničkih problema i potreba ove grupe ljudi, tako i subjektivnih doživljaja pojedinih učesnika.

2.1.2. Prikupljanje i analiza materijala

Podaci su za potrebe ovog istraživanja prikupljeni putem polustrukturisanih intervjua na uzorku od pet učesnika. Teme intervjua su opšta pitanja o vremenu provedenom u kazneno popravnoj ustanovi, o pripremi, kao i samom otpustu iz ustanove, radno iskustvo nakon izdržane kazne, odnosi sa porodicom i prijateljima, doživljaj sebe nakon pomenutog iskustva. Intervjuisanje je obavljeno u prostorijama udruženja, pri čemu je prosečno trajanje intervjua bilo 45 minuta. Razgovori su snimani, uz prethodno dobijenu saglasnost svih ispitanika. Svi korišćeni podaci su zaštićeni, kako bi bilo poštovano načelo poverljivosti, a imena ispitanika zamenjena su pseudonimima, uz uvažavanje načela anonimnosti.

Analiza podataka vršena je kombinacijom *interpretativne fenomenološke analize* i *tematske analize* (Willig, 2013: 20), koja je bila organizovana kroz nekoliko faza: iščitavanje transkripata, kodiranje, formiranje tema i organizacija tema. Ove metode analize podataka autori su odabrali kao najpodesnije za istraživanje ličnih iskustava ljudi, koja se dešavaju u određenom kontekstu.

3. REZULTATI

U toku interpretacije konačni rezultati grupisani su u okviru sledećih tema: 1. Zatvorena vrata sistema; 2. Okruženje kao ruka spasa ili noga za spoticanje?; 3. Kao sav normalan svet; 4. Za njih živim; 5. Dva koraka napred; 6. Doživljaj promene. Prve dve teme odnose se na birokratske i druge teškoće u neposrednom okruženju, sa kojima se ispitanici suočavaju nakon izlaska iz zatvora. Treća tema ilustruje očekivanja ispitanika u pogledu uslova života. Četvrta i peta tema mapiraju sisteme podrške, a poslednja tema doživljaje različitih promena u sebi i okruženju nakon izlaska iz zatvora.

3.1. Zatvorena vrata sistema

Prva tema ukazuje na realne teškoće sa kojima su se svi ispitanici susretali po izlasku iz ustanove. Motiv nepostojanja formalne podrške dominantan je i u prethodnim istraživanjima na ovu temu (Srnić, Kovačević, Nikolić, 2014: 7). Pod sistemom u ovoj temi podrazumeva se svaka institucija kojoj su se učesnici obraćali kako bi ostvarili svoja prava – korišćenje programa podrške za bivša osuđena lica.

Prva sistemska prepreka nakon sticanja statusa bivših osuđenika proizilazi iz nepostojanja postpenalne pomoći i podrške. Birokratski sistem podrške bivšim osuđenicima svodi se na izdavanje dokumenata i jednokratne socijalne pomoći. U prilog tome govore i izjave pojedinih ispitanika: M.P.: „Samo jedan dan ti daju dokumenta, pare i slobodan si...“, S.J.: „Eto to za ličnu kartu je sva pomoć koju ste dobili.“. Svi ispitanici slažu se u tome da nije postojao nikakav program koji bi ih u profesionalnom i psihološkom smislu osnažio nakon izlaska iz zatvora što potvrđuju reči ispitanika V.K.: „Ako mislite da je postojao neki program, nije postojao.“, „Kroz razgovor sa vaspitačem, ali u okviru zatvora nisam imao mogućnost posebne pripreme...; Znači, ne postoji postpenalna socijalna državna politika.“, S.S.: „Nikakvi razgovori, pa čak ni sa svojim vaspitačem koliko sam bio tamo ja nisam imao sve skupa godišnje da kažem jedan razgovor u proseku.“. Ispitanici ističu da su nakon izdržane kazne bili prepušteni sami sebi, većina njih bez ideje o budućim akcijama i sa nerešenim stambeno-ekonomskim pitanjem. To oslikavaju i reči ispitanika S.S.: „Izadeš na kapiju i ne znaš gde ćeš, šta ćeš; Pa nedostaje ta neka, upravo to što se ovde pokušava... ja nisam znao prvo ni gde treba da se ode kad sam izašao, ni kome da se obratim bukvalno za... kako ide šta...“.

Na osnovu razgovora sa ispitanicima o njihovim iskustvima u institucijama, autori su primetili da pojedina negativna iskustva učesnici generalizuju na sve državne institucije, prema rečima učesnika M.P.: „Šta znam... ja samo kažem da sam svestan kad je tako, mogu samo da zamislim kako je u ovaj evo... bolnicama, školama. U školama niko ne uči. Sve se pretvorilo samo u završavanje posla zbog sebe. U srednjoj školi kad sam bio učilo se stvarno. Ja sam gimnaziju završio. Tamo si morao da pročitaš lektiru. Sad... ja ne znam, izlaze sve gore i gore generacije. Ne znam, jednostavno ne znam...“. Takođe, autori su primetili da ispitanici o ovome razgovaraju sa veoma negativnim emocijama i da svoje nezadovoljstvo ovom temom izražavaju kroz ceo intervju, što oslikavaju reči ispitanika S.S.: „To u ovoj zemlji nije moguće... I to se svodi na to, to nije pomoć nikakva, mislim to je iritiranje čoveka da Vas neko pozove tamo da Vam kaže 'e znate nema ništa'...“.

Dok je većini ispitanika najveća podrška postpenalnog programa bila potrebna u segmentu ekonomskog osnaživanja i pronalaska stabilnog radnog mesta, nekima je naročito teško palo odsustvo psihološke podrške specijalizovanih lica, što možemo primetiti u izjavama ispitanika V.S.: „Jedno vreme je bilo kao ovi iz SIV-a su dolazili kao... Ranije, mesec dana pred otpust iz Socijalnog su dolazili da popričaju, ali odjednom su stali i to je to. Sa mnom lično niko nije razgovarao“, kao i S.S.: „Da Vas posavetuje, od toga nema ništa! Nikakvi razgovori...“. Pored iskazanog

nezadovoljstva i ljutnje zbog nedostatka podrške kazneno-popravnih institucija tokom izvršavanja kazne, a u slučaju V.S. i emotivne uznemirenosti, ispitanici opštu birokratiju karakterišu kao zatvorenu i diskriminišuću prema bivšim osuđenima, prema rečima S.S.: „*Naideš znači na zatvorena vrata, ono... za šta god da se obratite i kad kažete ko ste i šta ste gledaju vas neprijatno onako, neprijatna situacija.*“. Za sve ispitanike karakteristično je i osećanje pretrpljene nepravde, jer je jedan splet pogrešnih odluka koji ih je odveo u kazneno-popravnu ustanovu tako dalekosežno determinisao njihov život i onemogućio im da se zaposle i da ispune osnovne ljudske potrebe. Kako M.P. izjavljuje: „*Ja sam zaključio da sam jednostavno ja skrenuo u pogrešan vagon a onda su sve stanice pogrešne. Je l' tako?*“. Ispitanici su kritički nastrojeni prema društvu, pre svega jer smatraju da društvo ne uvažava činjenicu da su oni izdržali kaznu za učinjene prestupe i da su sada slobodni građani koji žele da poštuju zakon i žive uzorno. Ilustraciju ovakvog mišljenja možemo primetiti u rečima S.S.: „*Dosad sam pokazao da ne planiram da se vraćam tom nekom starom životu; Nikakvo krivično delo više ne pravim, niti mi padaju na pamet, sa takvim ljudima se ne družim, znači sve što mi je u glavi to je da dođem do nekog posla što pre... Znači vi čoveka kažnjavate 10 puta za jednu istu stvar koju čini, a samim tim što je odležao kaznu on je to delo, znači kakvo god da je delo u pitanju znači on je platio taj ceh državi i trebalo bi da mu se pruži šansa da nastavi dalje sa životom...*“, kao i rečima V.S.: „*Pa da ne budemo pečatirani, ko da nam na čelu piše osuđen. Mi smo svoje odležali. Mi smo građani isti ko ostali. Da se skine diskriminacija. Šta tebe briga da li sam ja osuđivana ili nisam. Ja sam svoje od-le-ža-la.*“.

Analiza materijala ukazala je na saglasnost nalaza sa rezultatima prethodnih istraživanja u kojima se govori o teškoći prilikom traženja posla kao jednim od najvećih izazova sa kojima se bivši osuđenici susreću. Na većinu ispitanika konstantna odbijanja poslodavaca zbog statusa bivših osuđenika deluju demotivujuće i iscrpljujuće, jer koliko god radili na svojim kvalitetima u budućnosti, ne mogu da promene prošlost zbog koje nailaze na konstantna odbijanja, što možemo primetiti u rečima S.S.: „*Sve je to bilo u zavijenoj formi...; Samo neće direktno da kažu da je to razlog što Vas neće zaposliti, već ili godine, ili tako izmišljaju neke probleme*“.

Na osnovu navedenog može se izvesti zaključak da izopštavanje bivših osuđenika i onemogućavanje njihove reintegracije u postojeći sistem njih drži na margini, bez osnovnih ekonomskih sredstava i uz osujećivanje njihovih prava, što bi moglo kulminirati recidivom, kako S.S. izjavljuje: „*Jer što mu više okrećete leđa, vi ga ustvari vraćate na taj kolosek da on mora sam da se snalazi kako zna i ume, a to vodi samo nazad u zatvor i ništa drugo.*“.

3.2. Okruženje kao ruka spasa ili noga za spoticanje?

U okviru ove teme analizirane su posledice etiketiranja i odbacivanja bivših osuđenika od strane njihove neposredne okoline. U razgovoru sa ispitanicima stiče se utisak da nevolje na koje nailaze, a koje se tiču državnih institucija i državne

organizacije idu ruku pod ruku sa ništa manje negativnom reakcijom društva, odnosno njihovih sugrađana. Slično prethodno uočenoj generalizaciji negativnog iskustva sa određenim institucijama na ostale institucije, autori su primetili da pojedini učesnici generalizuju neadekvatnu responzivnost sistema na nivo nacionalnog mentaliteta, što se može primetiti u rečima M.P.: „*Ja sam jako svestan u kakvoj državi živim. Da je sve ovaj... možda će u neko doba ili vreme sve to da se promeni, ali jednostavno još uvek mi nismo.. da l' smo takav narod...*“. Ljudi se, kako navode, ponašaju sasvim adekvatno, sve do trenutka kada okolina sazna za njihovu prošlost. O ovome M.A. izjavljuje na sledeći način: „*Kad me vide ovakvog vide da nisam isfoliran. Ali kad čuju da sam bio u zatvoru... kad im kažem da sam bio vidim odmah, povuku se korak unazad. Drugačiji su.*“. Ispitanici doživljavaju da ih sugrađani ne vide kao ljude poput njih samih, sklonih greškama koje mogu da isprave, i da ne osuđuju samo njihova dela, već i njih kao osobe. Nepoverenje svojih sugrađana ispitani pripisuju neiskustvu sugrađana u kontaktu sa populacijom bivših osuđenika, kako M.A. izjavljuje: „*Zato što imaju predrasude prema nama. Da smo mi ne znam ni ja šta... Ali mali broj njih je to doživelo, koji su imali to u krugu porodice. A kad imaju, onda mogu i da razumeju. I da je taj normalan. Da kada izade, da je normalan.*“. Ispitanici navode da ih dodatno obeshrabruje što je zbog takvih stavova ugrožen rad njihove pekare, a posredno i njihova egzistencija, što se primećuje u rečima M.A.: „*Ljudi nas izbegavaju, 'Bivši robijaši, beži'. Neće da dođu, neće da nas podrži niko, što je najgore.*“, kao i u rečima V.K.: „*Voleli bi da propadnemo, da nas nema*“. Negativan odgovor društva na njihove inicijative ka pozitivnoj promeni i dalekosežnost posledica izdržavanja zatvorske kazne u ispitanicima budi osećaj pripadnosti građanima drugog reda, kako navodi V.K.: „*Malo je takve podrške, veći je gard negativan. Jasno se ograđuju od nas... Očekivao sam predrasude, očekivao sam uvrede, ali nisam očekivao da će to da bude bukvalno do kraja života.*“, kao i V.S.: „*I tu smo mi.... članovi desetog reda...*“. Jedan od očekivanih vidova podrške za ispitanike su njihovi prijatelji, međutim, ispitanici kažu da osećaju da su ih i ti prijatelji, umesto da im pruže podršku, odbacili, što možemo primetiti u rečima V.S.: „*Međutim, ja sam volela društvo, imala poverenja u društvo... To društvo mi je zabilo nož u leđa.*“.

3.3. „Kao sav normalan svet“

Zajedničko za sve ispitanike je postojanje razloga koji ih vuku da idu napred uprkos lošem iskustvu u kazneno-popravnoj instituciji i prilikom reintegracije u društvo. Motivacija je ista – nastaviti dalje i živeti normalno. U prilog tome govore izjave ispitanika V.S.: „*Ne želimo da se vratimo na put na kom smo bili, želimo da živimo normalno. Želimo posao, znači sasvim realno, normalno, kol'ko imaju i drugi, toliko i mi da imamo... znači želim nešto nor-mal-no. Da kući imam i vočku, i u frižideru da se pojedje... da nije prazno.*“, V.K.: „*Ne plašim se poslova. Ceo život radim sve što mogu.*“, M.A.: „*Al' opet, nije to bilo to, hteo sam da krenem sa salonom.*“, kao i M.A.: „*Da, da, ja i dalje ne odustajem.*“. Evidentno je da se materijalne potrebe ispitanika graniče sa egzistencijalnim neophodnostima, ali i da oni pokazuju spremnost da se za iste izbore sami, bez oslanjanja na pomoć drugih ili

ponovnom vršenju krivičnih dela. „Normalan život“ ispitanici definišu preko minimalnih uslova dostojanstvenog življenja. Ova zapažanja mogu se potkrepiti Maslovljevom teorijom hijerarhije potreba u kojoj se tvrdi da se bazične potrebe (fiziološke potrebe) i potreba za sigurnošću moraju zadovoljiti pre zadovoljenja potreba rasta (Maslov, 1954 prema Rot, 2010: 20). Ispitanici u aktuelnom istraživanju znatno ređe referišu na teme viših motiva poput motiva za emocionalnom vezanošću, za ugledom i poštovanjem, i za samoaktualizacijom u odnosu na bazične potrebe i potrebe za sigurnošću.

3.4. „Za njih živim”

U kontekstu motiva za ljubavlju i pripadnošću, ne čudi da se porodica izdvojila kao značajna u životima bivših osuđenika, s obzirom na to da je u ranijim istraživanjima pokazano da osobe koje su bile u kontaktu sa porodicom i prijateljima tokom služenja zatvorske kazne imaju bolje šanse za uspeh pri izlasku i manju stopu recidivizma (Visher, Travis, 2003: 103). U prilog ovome ide izjava M.A.: „*Ali porodica je bila tu uz mene, to se videlo. To se i danas vidi, oni su i danas uz mene i ja uz njih isto.*“.

Ono što se i u prethodnim istraživanjima pokazalo je da je roditeljstvo velika motivacija, kao i prekretnica u životu usled toga što osoba želi da bude dobar uzor svom detetu (Davis, Bahr, Ward, 2013: 462). Prisan odnos sa decom jedan je od glavnih vidova podrške. Prema rečima V.K.: „*Fantastičan odnos! Raduje me što dete samo to ispoljava; Zadnji put dobio sam sina... to mi je bila prekretnica u životu, osnovna.*“. Značaj porodice, prvenstveno deteta, ilustruje spremnost ispitanika da sebe stave na drugo mesto. Ilustraciju ovoga nalazimo u izjavama V.K.: „*Bio sam bez deteta, dete raste bez mene pa sam se vratio zbog njega ovde opet u katastrofu.*“, kao i M.A.: „*Meni je bilo bitno za ženu i dete da imaju, za mene i ne toliko. Ja se snađem; Za njih živim i to su, što moja majka kaže, besplatni prijatelji, jedini.*“. Osim dece i supružnici igraju veliku ulogu u pripremi ispitanika za reintegraciju i koliko-toliko normalan tok života. Ovo je posebno značajno ukoliko je partner imao isto iskustvo, prema rečima V.S.: „*I sve ove godine on je mene čekao, on je izašao tri godine pre mene... čekao me je, bio uz mene... izašao i pripremio i stan i sve sve... znači da bi meni olakšao. On je mene pripremao i unutra za ovaj haos, ali ja nisam verovala da to stvarno toliko znači...*“, kao i S.S.: „*Samim tim ja sam ipak odlazio kod nje u posete sve ovo vreme i pričao s njom, [...] i pokušao da je spremim za taj sam izlazak međutim... kad je videla kako je šta je onda razočarenje... pa je krenula borba s tim da ona malo se, dođe sebi, da prihvati stanje kako jeste da mora s tim da se živi tako.*“. Porodica najčešće pruža i materijalnu sigurnost, kako navodi V.K.: „*Obilasci, svakodnevni kontakt. To mi je mnogo značilo. Da znate da kad izađete imate krevet.*“, kao sistem socijalne, psihološke i ekonomske podrške, i predstavlja značajan faktor prevencije recidiva (Visher, Travis, 2003: 108; Sapouna, Bisset, Conlong, 2011: 35; Naser, La Vigne 2006: 99; Spjeldnes et al., 2012: 144).

3.5. „Dva koraka napred”

Važan momenat u životima učesnika predstavlja formiranje odnosa sa drugim osuđenima, jer zajedno mogu da napreduju i pomažu jedni drugima. Pored socijalne podrške, uzajamnog pomaganja i razumevanja na osnovu slične životne situacije, udruženje pruža potporu i za ekonomski napredak, prema rečima V.K.: *„Trudićemo se da pomognemo ljudima koji izađu, ali opet za to mora da postoji neka investicija, nešto što će da nas gura. Mora od nečega da se živi.”*. Iz ovoga se vidi da ispitanike motiviše pomoć drugim osuđivanim licima, ali i to da oni smatraju da država nedovoljno ulaže u postpenalnu pomoć. Udruženje *Posle kiše* jedinstveno je po tome što je osnovano od strane bivših osuđenika i što pruža mogućnost okupljanja, zajedničkog napretka i pomaganja svim bivšim osuđenima kojima je pomoć potrebna. Čestim referisanjem na udruženje i aktivističkim govorom, ispitanici predstavljaju sve osuđenike koji žele da napreduju i teže ka uspostavljanju normalnog života. Organizacija daje osećaj pripadnosti i ohrabruje rad za viši cilj – pomagati drugim bivšim osuđenima da se suoče sa izazovima koje sa sobom nosi izlazak iz kazneno-popravne institucije, što ilustruju reči V.S.: *„Jednostavno eto ja ću raditi tu i biću zadužena za te osobe koje dođu, da ih odvedem ili objasnim šta im treba od papira, gde šta da uzmu, da ne plaćaju...“*. Međutim, o neophodnosti samoinicijativnog okupljanja i organizovanja u svrhe povratka u normalne tokove života učesnici dodatno skreću pažnju usled nedostatka podrške od strane državnih institucija i neposredne okoline. Kako navodi V.K.: *„Napravili smo dva koraka napred. Čak smo sami (naglašeno) stvorili i pokrenuli posao. Međutim ovde nema podrške. Tu nema podrške.“*

3.6. Doživljaj promene

Kod četiri od pet učesnika aktuelnog istraživanja, izdvojila se tema promenjenog doživljaja sveta. Time su obuhvaćene promene pogleda na samog sebe i poređenje manifestacija sopstvene ličnosti u različitim kontekstima pre i nakon boravka u kazneno-popravnoj ustanovi. Ovo možemo primetiti u izjavama M.A.: *„I nisam toliko ni veseo više... I ljudi su mi rekli da sam malo drugačiji. I pogled mi se malo uozbiljio. pogled mi je drugačiji.“*, S.S.: *„Gledam da ne pravim više baš nikakve greške, stvarno je previše bilo za, što se kaže, jedan život... hteo bih nešto da promenim... Dosad sam pokazao da ne planiram da se vraćam tom nekom starom životu.“*, V.S.: *„Pre izlaska sam bila puna života... Bila sam ubeđena da mi niko ništa ne može...; U zatvoru je, moraš da... zauzmeš svoj stav, svoje mesto i toga da se držiš. I jedino tako možeš da opstaneš.“*. Na primeru M.P. uviđamo značajnost oslanjanja na lične resurse i aktivnost, kako bi se osoba mogla vratiti u kolosek društva nakon zatvora: *„Čitao sam dosta, bavio se sportom... Fizička aktivnost je broj jedan, da bi mentalno ostao zdrav; Ako nemam posla ja puno učim, čitam; Znači ko nije za sebe nije ni za druge.“*

Zatim, usko povezano sa aspektima izmenjene samopercepcije je i nov način gledanja na druge ljude i stupanje u kontakt sa njima, uz izraženo nepoverenje u

dobre namere drugih. To dobro oslikavaju reči ispitanice V.S.: „*Ja Vas slušam. I tačno pratim akcenat, obratim pažnju na akcenat, tonalitet... pogled... gestikulaciju, kako je to rečeno... I ako ti kažeš – ‘Jao, što si lepa’, ja ću onda znati šta si ti tačno rekla. Bukvalno – ‘nisi lepa, nego’ kao ono eto... teši te kao... To je jedan od primera... Banalni.*“. Prijateljstvo kao pojam biva redefinisano i shvaćeno sa velikom dozom opreza i nepoverenja. Ispitanici često izveštavaju o nekadašnjoj naivnosti prilikom stupanja u odnose i sadašnjoj spremnosti na potencijalne izdaje i neiskrenost ljudi koje bi ranije smatrali prijateljima. U prilog tome govori M.A.: „*Pre zatvora sam bio mnogo više naivan. Verovao sam ljudima. Ulazio sam u ta prijateljstva. Bio sam više otvoren za prijateljstva. Mnogi su manipulisali sa mnom jer sam takav pozitivan i veseo. I onda me je zatvor malo promenio. Shvatio sam da ne mogu da imam milion prijatelja koji me vole... Mislím da je promena samo u tome da pre sam bio mnogo naivniji.*“.

Za razliku od prethodnih istraživanja, gde se kao jedan od faktora vraćanja nezakonitim aktivnostima ističe povratak u stare krugove prijateljstva (Solomon, 2001: 5), ispitanici u aktuelnom istraživanju mahom izveštavaju o nedostatku potrebe za starim odnosima, željom za drugačijim okruženjem, težnji za druženjem sa ljudima koji su prošli slična iskustva, ali u čijem društvu mogu da, uz uzajamnu podršku, formiraju kohezivnu grupu koja neće ponavljati greške iz života pre zatvora.

Na osnovu intervjua i razgovora zaključeno je da učesnici iskazuju želju za promenom sopstvenog načina funkcionisanja, pa i identiteta, i da kao glavno sredstvo za to ističu socijalne činioce, poput njihovih prijatelja. Oni promenom prijatelja nastoje da promene sebe i da time preveniraju povratak u ranije kriminalne tokove. Iz toga se vidi važnost socijalne podrške za život ovih ljudi. V.K.: „*Eto ja znam da ništa ne može preko noći da se uradi. Mi imamo u udruženju, imamo dobru omladinu.*“, S.S.: „*Neka nova poznanstva, evo sad se desilo ovo udruženje, pa preko udruženja eto da srećemo neke nove ljude, ovako, generalno.... nemate gde... Ja sam sa suprugom, mi se družimo i zajedno smo maltene svuda, ne izlazimo ne znam po kakvim skupovima, događajima da bi upoznali nekog novog i šta ti ja znam, tako, sve se svodi znači trenutno na ovu organizaciju.*“. Konkretno, vidljiva promena ispitanika nakon izdržane zatvorske kazne ogleda se u sticanju i jačanju rezilijentnosti u susretu sa novim teškoćama i prihvatanju sopstvenog identiteta bivšeg osuđenika, uz svesnost o svim posledicama koje to nosi. To potvrđuju reči ispitanika M.A.: „*Ja na to gledam, ko zna zašto je i to dobro. Ja sam zadovoljan što sam bio u zatvoru. To me je naučilo nekim stvarima. Naučilo me je da cenim život. I da se manje stresiram. Pomoglo mi je*“, kao i V.K.: „*Mogu da preživim atomsku bombu.*“.

Dakle, na osnovu izveštaja ispitanika o sebi, u okviru procesa koji neminovno utiču i transformišu njihove ličnosti mogu se mapirati promene na više nivoa: promena u doživljaju sebe, u ponašanju, u kontaktu sa drugima i promene u doživljaju okruženja.

4. DISKUSIJA I PREPORUKE ZA PRAKSU

U odnosu na istraživanja prikazana u teorijskom okviru, dobijeni rezultati saglasni su po pitanju odnosa prema porodici koja pruža materijalnu i emotivnu sigurnost, kao motiv za napredovanje i nastavak života, ali i izvor rezilijentnosti (Visher, Travis, 2003: 110; Sapouna, Bisset, Conlong, 2011: 15; Naser, La Vigne 2006: 101; Spjeldnes et al., 2012: 140). Takođe, ispitanici u ovom istraživanju suočavaju se sa problemima pri zapošljavanju, ali doživljavaju to na drugačiji način. Uzrok teške zapošljivosti nalaze u diskriminaciji koju vrše potencijalni poslodavci, ali i u državnom sistemu čiju pomoć doživljavaju kao neadekvatnu ili nepostojeću. Na osnovu prikupljenih materijala, može se izvesti zaključak da učesnici doživljavaju stigmatizaciju od strane ljudi u neposrednom okruženju. Većina njih ističe da su oni svoju kaznu izdržali i da ih društvo nepravedno diskriminiše. Može se primetiti da je konstantnost ovakvog osećaja nepravde nezavisna u odnosu na vreme proteklo od izlaska iz ustanove. Svako od ispitanika proveo je različito vreme na slobodi u momentu intervjuisanja, ali se i kod onih sa kraćim i kod onih sa višegodišnjim boravkom van ustanove uočava prisutnost etikete. Za svakog od njih to stvara obeshrabrujuću sliku budućnosti i nedostatak vere za započinjanje novog života.

Ipak, za razliku od istraživanja koja su navedena u uvodu, primetno je odsustvo auto-stigme kod učesnika. To se može tumačiti značajem koji u osnaživanju bivših osuđenika ima udruženje koje su osnovali i koje doživljavaju kao kompenzaciju za izostanak socijalne podrške koju očekuju od društva. U okruženju ljudi sa sličnim iskustvima, oni se osećaju prihvaćeno i podržano, što pozitivno utiče na njihov doživljaj sebe.

Uzimajući u obzir nalaze ovog rada, uz osvrt na nalaze prethodnih istraživanja može se zaključiti da u Srbiji nije posvećeno dovoljno pažnje ličnoj perspektivi i akutnim potrebama bivših osuđenika. Zainteresovanost za njih je mala, a svest o njihovim problemima u širim krugovima gotovo da ne postoji. Ono na šta je ovo istraživanje ukazalo je da neki od njih imaju želju da nastave da žive u skladu sa zakonom, u pristojnim uslovima života. Doprinos ovog istraživanja ogleda se ne samo u mapiranju problema, izazova i potreba bivših osuđenika, već i u razumevanju *načina* na koji ih učesnici doživljavaju, šta konkretno izdvajaju kao značajno, kako vide društvo i sopstvene probleme sa zapošljavanjem, u čemu se sastoje potporni mehanizmi prevencije recidiva itd. Takođe, doprinos ovog istraživanja je u tome što je kroz pokušaj dubljeg razumevanja problema jedne grupe bivših osuđenika ponudilo uvid u systemske aspekte podrške koji su potrebni bivšim osuđenima u reintegraciji.

Glavni nedostatak ovog istraživanja jeste mali broj ispitanika, što otežava mogućnost generalizacije nalaza. Na osnovu prikupljenih podataka i zapažanja pretpostavljamo da je situacija u široj populaciji bivših osuđenika nepovoljnija, s obzirom na podršku pri resocijalizaciji koju naši ispitanici dobijaju od udruženja. Na osnovu dosadašnjeg rada može se zaključiti da je potrebna jača institucionalna podrška populaciji bivših osuđenika za uspešnu reintegraciju.

Postavlja se pitanje šta se na osnovu nalaza ovog istraživanja može preporučiti kako bi se poboljšala praksa uspešnije reintegracije bivših osuđenika? Pre svega, trebalo bi osmisliti, a zatim u praksi sprovesti adekvatne programe podrške. Bilo bi važno da programi budu jasno strukturisani, pri čemu bi postojali jasno i precizno definisani koraci, rokovi za njihovo obavljanje i način evaluacije ishoda. Istorijat razvoja zakona u Srbiji pokazuje da su ideje o pomoći osuđenima neprecizirane, nedovoljno konkretne i specifikovane, uz gotovo nikakvu praktičnu realizaciju.

Prvi, osnovni program ticao bi se pripreme za otpust i podrazumevao bi rad sa konkretnim korisnikom i dodeljivanje mentora svakom osuđeniku. Ukoliko to zahteva mnogo resursa, mogla bi se razmatrati ideja formiranja grupa osuđenika koja bi imala jednog istog mentora i sa njim grupne susrete radi diskusije o zadacima koje su dužni da obavljaju tokom izdržavanja kazne. Na osnovu kontakta sa ispitanicima, može se zaključiti da lica koja bi se bavila ovim poslom treba da dolaze iz sfere humanističkih zanimanja, zato što je za ovakvu poziciju važno posedovanje veština savetovanja, komunikacije i senzitivnijeg pristupa korisnicima. Vaspitači bi trebalo da ohrabruju i podržavaju svoje štićenike, uvek nagrađujući njihov lični napredak. Ključna ideja je ostvarivanje odnosa poverenja između mentora i korisnika, kao osnovni podstrek bivšem osuđeniku u daljem životu.

Drugi važan program odnosio bi se na postpenalnu zaštitu, odnosno ticao bi se praćenja i podrške osuđenika po izlasku iz ustanove za izvršenje krivičnih sankcija. Neophodno je konstantno praćenje i redovna, unapred najavljena poseta radi izveštaja o snalaženju bivšeg osuđenog lica. Bivši osuđenici imaju pravo na informisanost o tome gde se dobijaju lična dokumenta po izlasku na slobodu, i trebalo bi programom uvesti obavezu pratnje tokom obavljanja administrativnih poslova, kao i tokom odlazaka na prve razgovore za posao. Nakon određenog perioda (koji bi varirao u zavisnosti od toga kako bivši osuđenik napreduje u snalaženju), mentor bi prestao da dolazi i nadgleda, uz obaveznu mogućnost kontaktiranja mentora od strane bivšeg osuđenika u slučaju potrebe.

S obzirom da ispitanici kao jedan izvor predrasuda prema njima vide način na koji su predstavljeni u medijima (izvor: neformalna komunikacija na terenu), smatramo da je potrebno raditi na širenju svesti o problemima sa kojima se suočavaju. Po uzoru na ideje hipoteze kontakta, redukovanje i smanjenje postojećih stereotipa moguće je u adekvatnom kontaktu sa kritičnom grupom (Dovidio, Glick, Rudman, 2008: 14). Kontakt bi trebalo da bude kontinuiran, a susreti česti, kao i da omogućiti uvid u sličnost ličnosti određene grupe i drugih ljudi. Na tome bi se moglo raditi počev od organizovanja panel-diskusija, tribina i predavanja, a zatim postepeno uz češću prezentaciju široj populaciji. Na taj način ne može se podriti negativan uticaj medija, ali se može pospešiti vidljivost realnih problema ove marginalizovane grupe ljudi u društvu i veća informisanost šire javnosti.

Jedan od primera dobre prakse podrške i pomoći bivšim osuđenim licima je pomenuto udruženje građana *Posle kiše*. Svi članovi udruženja zajedno uz pomoć specijalizovanih lica pokušavaju da se bave društveno-korisnim radom, organizuju različite humanitarne akcije i manifestacije i trude se da stvore sliku o bivšim osuđenima koja je suprotna od one koja je predstavljena u medijima. Nažalost, ovo

je redak primer i tek početna tačka na putu ka dobroj praksi, ali bi se uz češće izveštavanje o udruženju i medijsku pažnju mogla upotpuniti slika o bivšim osuđenim licima u Srbiji, davanjem dobrih, a ne samo loših primera.

U kontekstu budućih studija, ovo istraživanje moglo bi da posluži kao početna tačka akcionom istraživanju koje bi za cilj imalo kreiranje i primenu na evidenciji zasnovanih (*eng.* evidence based) programa pomoći osuđenima, tokom i nakon izlaska iz zatvora. Na taj način, programi bi bili podvrgnuti eventualnim korekcijama i validirani. Time bi bio ostvaren doprinos pre svega ciljnoj populaciji, a zatim i celokupnoj socijalnoj zajednici, usled mogućnosti dobijanja društveno-korisnih rezultata i prevencije recidivizma.

LITERATURA

- (1) Boman IV, J.H. & Mowen, T.J. (2017) Building the ties that bind, breaking the ties that don't: Family support, criminal peers, and reentry success. *Criminology & Public Policy*, 16(3), str. 753-774. <https://doi.org/10.1111/1745-9133.12307>
- (2) Brunton-Smith, I. & McCarthy, D.J. (2017) The effects of prisoner attachment to family on re-entry outcomes: A longitudinal assessment. *The British Journal of Criminology*, 57(2), str. 463-482. <https://doi.org/10.25771/jbrt-q510>
- (3) Chin, V. & Dandurand, Y. (2012) Introductory Handbook on the Prevention of Recidivism and the Social Reintegration of Offenders. *Criminal Justice Handbook Series*, New York: United Nations.
- (4) Chui, W.H. & Cheng, K.K.Y. (2013) The mark of an ex-prisoner: Perceived discrimination and self-stigma of young men after prison in Hong Kong. *Deviant Behavior*, 34(8), str. 671-684. <https://doi.org/10.1080/01639625.2013.766532>
- (5) Davis, C., Bahr, S.J. & Ward, C. (2013) The process of offender reintegration: Perceptions of what helps prisoners reenter society. *Criminology & Criminal Justice*, 13(4), str. 446-469. <https://doi.org/10.1177/1748895812454748>
- (6) Dovidio, J.F., Glick, P. & Rudman, L.A. eds. (2008) *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport*. John Wiley & Sons. ISBN: 978-1-405-12751-6
- (7) Duwe, G., (2017) *The use and impact of correctional programming for inmates on pre-and post-release outcomes*. US Department of Justice, Office of Justice Programs, National Institute of Justice. <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/250476.pdf>
- (8) Graffam, J., Shinkfield, A.J., & Hardcastle, L. (2008). The perceived employability of ex-prisoners and offenders. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 52(6), pp. 673-685. <https://doi.org/10.1177/0306624X07307783>
- (9) Griffiths, C.T., Dandurand, Y. & Murdoch, D. (2007) The social reintegration of offenders and crime prevention (Vol. 4). Ottawa, Ontario, Canada: National Crime Prevention Centre. <https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsres/pblctns/scl-rntgrtn/scl-rntgrtn-eng.pdf>
- (10) Halushka, J. (2016) Work wisdom: Teaching former prisoners how to negotiate workplace interactions and perform a rehabilitated self. *Ethnography*, 17(1), str. 72-91. <https://doi.org/10.1177/1466138115609625>
- (11) Link, B.G. & Phelan, J.C. (2001) Conceptualizing stigma. *Annual review of Sociology*, 27(1), str. 363-385. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.363>

- (12) Kennedy, D.B. & Kerber, A. (1973) *Resocialization: An American Experiment*. New York: Behavioral Publications.
- (13) Mak, W.W. & Cheung, R.Y. (2010) Self-stigma among concealable minorities in Hong Kong: conceptualization and unified measurement. *American Journal of Orthopsychiatry*, 80(2), str. 267. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.2010.01030.x>
- (14) Perdomo, E. & Sultán, M. (2015) Exploring the Path of Criminality: A qualitative study about ex-offenders' life stories, str. 20-37.
- (15) Naser, R. & La Vigne Nancy, G. (2006) Family support in the prisoner reentry process. *Journal of Offender Rehabilitation*, 43, str. 93-106. https://doi.org/10.1300/J076v43n01_05
- (16) Nikolić, Z. (2008) Prenaseljenost srpskih zatvora-problemi i moguće posledice. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja (IKSI)*, str.255-263.
- (17) Republički zavod za statistiku (2015) *Punoletni učinioci krivičnih dela u Republici Srbiji - prijave, optuženja i osude*. Bilten Republičkog zavoda za statistiku.
- (18) Rot, N. (2010) *Osnovi socijalne psihologije* [Basics of social psychology]. Beograd: Zavod za udžbenike.
- (19) Sapouna, M., Bisset, C. & Conlong, A.M. (2011) What works to reduce reoffending: A summary of the evidence justice analytical services Scottish government. Retrieved from <http://www.gov.scot/resource/0038/00385880.pdf>., stranici pristupljeno 20. avgusta 2020
- (20) Shinkfield, A., & Graffam J. (2010) The Relationship Between Emotional State and Success in Community Reintegration for Ex-Prisoners. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 54(3), 346-360. <https://doi.org/10.1177/0306624X09331443>
- (21) Solomon, A.L. (2001) Summary of focus group with ex-prisoners in the district: *Ingredients for successful reintegration*. Washington: Urban institute Justice Policy Center
- (22) Spjeldnes, S., Jung, H., Maguire, L. & Yamatani, H., (2012) Positive family social support: Counteracting negative effects of mental illness and substance abuse to reduce jail ex-inmate recidivism rates. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 22(2), str. 130-147. <https://doi.org/10.1080/10911359.2012.646846>
- (23) Srnić, J., Kovačević, N. & Nikolić, N. (2014) *Život posle zatvora-rezultati istraživanja potreba osuđenih lica u postpenalnom periodu*. Beograd: Centar za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć-NEOSTART, str. 5-59.
- (24) Unit, S.E. (2002) *Reducing re-offending by ex-prisoners*. Report by the Social Inclusion Unit
- (25) Visher, C.A. & Travis, J. (2003) Transitions from prison to community: Understanding individual pathways. *Annual review of sociology*, 29(1), str. 89-113. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.29.010202.095931>
- (26) Vignansky, E., Addad, M. & Himi, H. (2018.) Despair will hold you prisoner, hope will set you free: Hope and meaning among released prisoners. *The Prison Journal*, 98(3), str. 334-358. <https://doi.org/10.1177/0032885518764920>
- (27) Visher, C.A., Debus-Sherrill, S.A. & Yahner, J. (2011) Employment after prison: A longitudinal study of former prisoners. *Justice Quarterly*, 28(5), str. 698-718. <https://doi.org/10.1080/07418825.2010.535553>
- (28) Willig, C., (2013) *Introducing qualitative research in psychology*. McGraw-hill education (UK).
- (29) Wright, K.A. & Cesar, G.T. (2013) Toward a more complete model of offender reintegration: Linking the individual-, community-, and system-level components of

recidivism. *Victims & Offenders*, 8(4), str. 373-398.

<https://doi.org/10.1080/15564886.2013.803004>

- (30) Vasiljević-Prodanović, D. (2015) Postpenalna pomoć: Karika koja nedostaje. *IX međunarodni naučni skup - Specijalna edukacija i rehabilitacija danas*, (str.62-63). Beograd: Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju & Planeta Print.
- (31) Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni Glasnik RS, br.55, 2014 i 35/2019
- (32) Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, Službeni Glasnik RS, br.55, 2014 i 35/2019

EEDS AND CHALLENGES FACED BY FORMER CONVICTS IN THE PROCESS OF RESOCIALIZATION AND REINTEGRATION: Experiences of Members of Association of Citizens „Posle kiše” from Kragujevac

Numerous studies conducted in many countries indicate problems encountered by people released from Penitentiary Institutions - personal identification issuing, finding a job, stigmatization etc. The main goal of this study is to raise awareness regarding life difficulties of former convicts in Serbia. This should be achieved by representing some of the main challenges after their time in the Institution. This paperwork reflects six main themes identified as the main difficulties that research's participants encounter. Those are related to: their attitudes towards country and society, labour market and employers, social environment and self-concept. In discussion we proposed potential solutions regarding improvement of post penalty support for ex-convicts, with destigmatization, proper information and institutional support emphasized.

KEY WORDS: *former convicted persons / resocialization/ post-penal support / personal perspective / stigmatization*